

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ УКРАЇНИ

Брензович К.С.

У статті визначено загальні особливості розвитку зовнішньої торгівлі послугами України. Проведено аналіз абсолютних та відносних показників, що характеризують участь регіонів України у процесах на світовому ринку послуг, в тому числі за макроекономічними районами. На основі проведеного обстеження визначено спеціалізовані на експорті послуг регіони України та ті, що в перспективі можуть активізувати зовнішньоекономічний напрям торгівлі послугами.

Ключові слова: зовнішня торгівля послугами, експорт, імпорт, спеціалізація.

ВСТУП

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується зростанням ролі регіонів, що виступають на світовому ринку не тільки як системний елемент національної економіки, але і як повноправний суб'єкт зовнішньоекономічних відносин. Завоювання позицій на глобальному ринку досягається завдяки самоідентифікації територій, розвитку домінуючих і перспективних галузей, орієнтованих не тільки на внутрішній ринок, але й на зовнішніх споживачів. З огляду на стабільну тенденцію зростання ролі торгівлі послугами у загальній структурі міжнародних потоків матеріальної та нематеріальної продукції, важливим питанням є вивчення ролі окремих регіонів у зміцненні позицій країни на світовому ринку.

Роль того чи іншого регіону у забезпеченні зовнішньоекономічних зв'язків у сфері послуг визначається низкою факторів макроекономічного та локального характеру. Якщо загальні напрями зовнішньої торгівлі країни та її позиція на глобальних ринках залежать від стратегічних орієнтирів держави (міжнародна економічна інтеграція, участь у міжнародних торгових організаціях, регулювання міжнародної торгівлі та стратегія державного сприяння розвитку конкретних галузей), то значення регіонів у реалізації зовнішньої торгівлі залежить також від можливостей території (географічне розташування, конкурентоспроможність підприємств орієнтованої на експорт галузі, рівень розвитку транскордонної співпраці і відповідно роль місцевих органів влади у сприянні встановленню ефективних зовнішньоекономічних зв'язків).

Проблемі міжнародної конкурентоспроможності регіонів присвячені дослідження Бабець І.Г., Єрмакової О.А., Мікули Н.А., Сисоевої Т.П., роль торгівлі послугами у реалізації експортного потенціалу держави вивчають Іксарова Н.О., Колосова Ю.В. Метою даного дослідження є визначення ролі регіонів України у зовнішній торгівлі послугами, виявлення специфіки розвитку зовнішнього напрямку торгівлі послугами регіонів України та макроекономічних районів в останні п'ять років та визначення перспектив становлення експортної спеціалізації регіонів на торгівлі послугами.

При проведенні аналізу використано загальнонаукові методи (аналіз і синтез, порівняння), методи статистичного аналізу, зокрема методи аналізу динамічних рядів, середніх величин, групування тощо. Інформаційною базою аналізу є дані Державного комітету статистики України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Світова криза, що виникла у фінансовому секторі, призвела зрештою не тільки до скорочення обсягів фінансових операцій, але й до кардинальних зрушень у реальному секторі більшості економік світу. За даними Світового банку, найменше від кризи постраждала міжнародна торгівля послугами (за виключенням фінансових та туристичних), де не тільки не відбулося спаду, але і продовжувалося зростання обсягів реалізації [1]. В умовах поглиблення інтеграції економіки України у світове господарство розвиток третинного сектору економіки необхідно розглядати у порівнянні з процесами функціонування даної сфери у світових масштабах та з врахуванням умов, в яких знаходиться національний ринок послуг на нинішній час.

При дослідженні умов розвитку зовнішньої торгівлі в сфері послуг треба враховувати низку особливостей національного ринку та роль третинного сектору економіки у економічному зростанні:

1) зростання частки сфери послуг у створенні ВВП та зайнятості як ключового сегмента в умовах постіндустріального суспільства в Україні має неоднозначний характер; так, у праці [2] зазначається, за умови формування вагової частки ВВП та забезпечення зайнятості переважної частини населення як у країнах-лідерах світової економіки, так і ар'єргардних та трансформаційних економіках, розвиток сфери послуг засвідчує прогресивність економіки, високий ступінь її адаптивності та відповідності логіці розвитку глобального середовища. Разом з тим, зазначене твердження необхідно доповнити тезою, що передумовою для зростання показників частки послуг у ВВП та структурі зайнятих має бути активний розвиток високотехнологічної промисловості і як наслідок - значне вивільнення робочої сили, що може бути задіяна в сфері послуг. У такому випадку зміни у структурі економіки відображають перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, а зростання зайнятих у сфері послуг відбувається за рахунок задіяння вивільнених працівників внаслідок структурної перебудови економіки. В Україні ж поступове зростання зазначених відносних показників зумовлюється процесами ринкової трансформації (структурне переміщення робочої сили зумовлене скороченням ВПК у пострадянський період), та водночас факторами, що характеризують кризові процеси в економіці (циклічні зміни);

2) географічна орієнтація зовнішньої торгівлі регіонів України зумовлена транзитним статусом країни, значним впливом на міжнародну стратегію та тактику одночасно двох інтеграційних угруповань, що кардинально відрізняються за рядом параметрів (ЄС та Митний союз РФ, Білорусі та Казахстану); в майбутньому саме цей фактор визначатиме роль транспортних

послуг у зовнішній торгівлі та роль України як транзитної держави;

3) ринок послуг в сучасних умовах розвивається на застарілій інфраструктурній базі, що зумовлює гіпертрофованість його структури, переважання так званих матеріальних послуг (насамперед, транспорту), над видами, що характеризуються найбільшими темпами зростання і користуються найбільшим попитом в глобальній економіці (ділові, науково-технічні послуги, туризм);

4) лібералізація доступу для іноземних постачальників послуг на ринок України після вступу до СОТ та слабкі конкурентні позиції вітчизняних постачальників послуг загрожують експансією іноземного капіталу та послабленням позицій національних постачальників на внутрішньому та зовнішньому ринках.

У 2010 році експорт послуг з України становив 11759,4 млн. дол. США, що на 22,5% більше, ніж у 2009 році та на 91,7% більше за аналогічний показник 2005 року. Частка послуг у експорті послуг з України зростає з 15% у 2005 році до 18,6% у 2010. Не дивлячись на скорочення обсягів експорту послуг у 2008 році, впродовж періоду 2005-2010 рр. сальдо торгівлі послугами залишалося позитивним, на відміну від торгівлі товарами.

Як видно з таблиці 1, найбільшу вагу за обсягами експорту та імпорту послуг у 2010 році мав Столичний економічний район (26,9% експорту та 39,1% імпорту) за рахунок м. Київ, підприємства якого експортують понад 23% всіх послуг та імпортують 34,8% послуг з-за кордону, або ж понад 40% експорту послуг, розподіленого за регіонами. Друге місце за вагою у експорті послуг займає Причорноморський район (15,4%), де більша частина експорту послуг припадає на Одеську область (203,4 млн. дол., або 9,9%), за імпортом – Придніпровський макроекономічний район (10,2% загального обсягу), основна частина імпорту припадає на Дніпропетровську область (8,2%). В Україні 16 регіонів, частка яких у загальній структурі експорту послуг з України не перевищує 1% , що свідчить про концентрацію експортного потенціалу у декількох регіонах.

Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська області у 2010 році мали від'ємне сальдо торгівлі послугами.

Важливим показником, що характеризує співвідношення вартісних обсягів експорту та імпорту, є коефіцієнт покриття імпорту експортом. Критичне значення показника дорівнює одиниці (або 100%), а його зниження свідчить про перевищення імпорту послуг на експорт. Коефіцієнт покриття імпорту послуг експортом був найбільшим для Чернівецької, Одеської областей, АР Крим, м. Севастополя, найменшим – для Чернігівської, Полтавської, Вінницької, Черкаської областей (рис.1.). Для семи регіонів цей показник мав значення, нижче за критичне.

Таблиця 1 Експорт та імпорт послуг за макроекономічними районами та регіонами України, 2010 р.

Регіони України (за макроекономічними районами)	Експорт		Імпорт	
	тис. дол	% до заг. обсягу	тис. дол	% до заг. обсягу
Столичний:	3118257,40	26,9	2121133,3	39,1
<i>м. Київ</i>	2756761,4	23,7	1893145,2	34,8
<i>Київська</i>	344786,4	3,0	194855,2	3,6
<i>Житомирська</i>	10505,4	0,1	13431,6	0,3
<i>Чернігівська</i>	6204,2	0,1	19701,3	0,4
Центральний:	29031	0,25	27667,2	0,5
<i>Черкаська</i>	11646,9	0,1	20498,9	0,4
<i>Кіровоградська</i>	17384,1	0,15	7168,3	0,1
Північно-Східний:	268267,7	2,4	452440	8,3
<i>Харківська</i>	192781,8	1,7	316926,8	5,8
<i>Сумська</i>	43977,1	0,4	22527,9	0,4
<i>Полтавська</i>	31508,8	0,3	112985,2	2,1
Карпатський:	240050,1	2,1	129128,5	2,4
<i>Львівська</i>	109268,1	0,9	68004,4	1,3
<i>Івано-Франківська</i>	75412,2	0,7	20646,6	0,4
<i>Закарпатська</i>	48402,2	0,4	39671,3	0,7
<i>Чернівецька</i>	6967,6	0,1	806,2	0,015
Донецький:	688245,4	5,9	480277,5	8,8
<i>Донецька</i>	536481,9	4,6	428629,1	7,9
<i>Луганська</i>	151763,5	1,3	51648,4	1
Придніпровський:	533410,1	4,6	554767,5	10,2
<i>Дніпропетровська</i>	357795,6	3,1	446577,4	8,2
<i>Запорізька</i>	175614,5	1,5	108190,1	2,0
Причорноморський:	1776495	15,4	306019,7	5,6
<i>м. Севастополь</i>	102625,1	0,9	8755,8	0,2
<i>АР Крим</i>	275402,7	2,4	36832,5	0,7
<i>Одеська</i>	1149669,8	9,9	199121,7	3,7
<i>Миколаївська</i>	203419,4	1,8	59008,7	1,1
<i>Херсонська</i>	45377,8	0,4	2301	0,04

Подільський:	59511,3	0,6	86290,6	1,6
Вінницька	33650,4	0,3	68163,5	1,3
Тернопільська	7921,6	0,1	6094,2	0,1
Хмельницька	17939,3	0,2	12032,9	0,2
Північно-Західний:	93403,8	0,9	50035,3	0,9
Волинська	29139,2	0,3	27507,4	0,5
Рівненська	64264,6	0,6	22527,9	0,4
Всього за районами:	6806671,8	58,5	4207759,6	77,4
Україна*	11636606,3	100	5440293,7	100

Джерело: сформовано за [3]

*3 урахуванням нерозподілених послуг за регіонами

За макроекономічними районами коефіцієнт становив: Столичний – 1,47, Центральний – 1,05; Північно-Східний – 0,59; Карпатський – 1,86; Донецький- 1,43; Придніпровський – 0,96, Причорноморський – 5,8; Подільський – 0,69; Північно-Західний – 1,87.

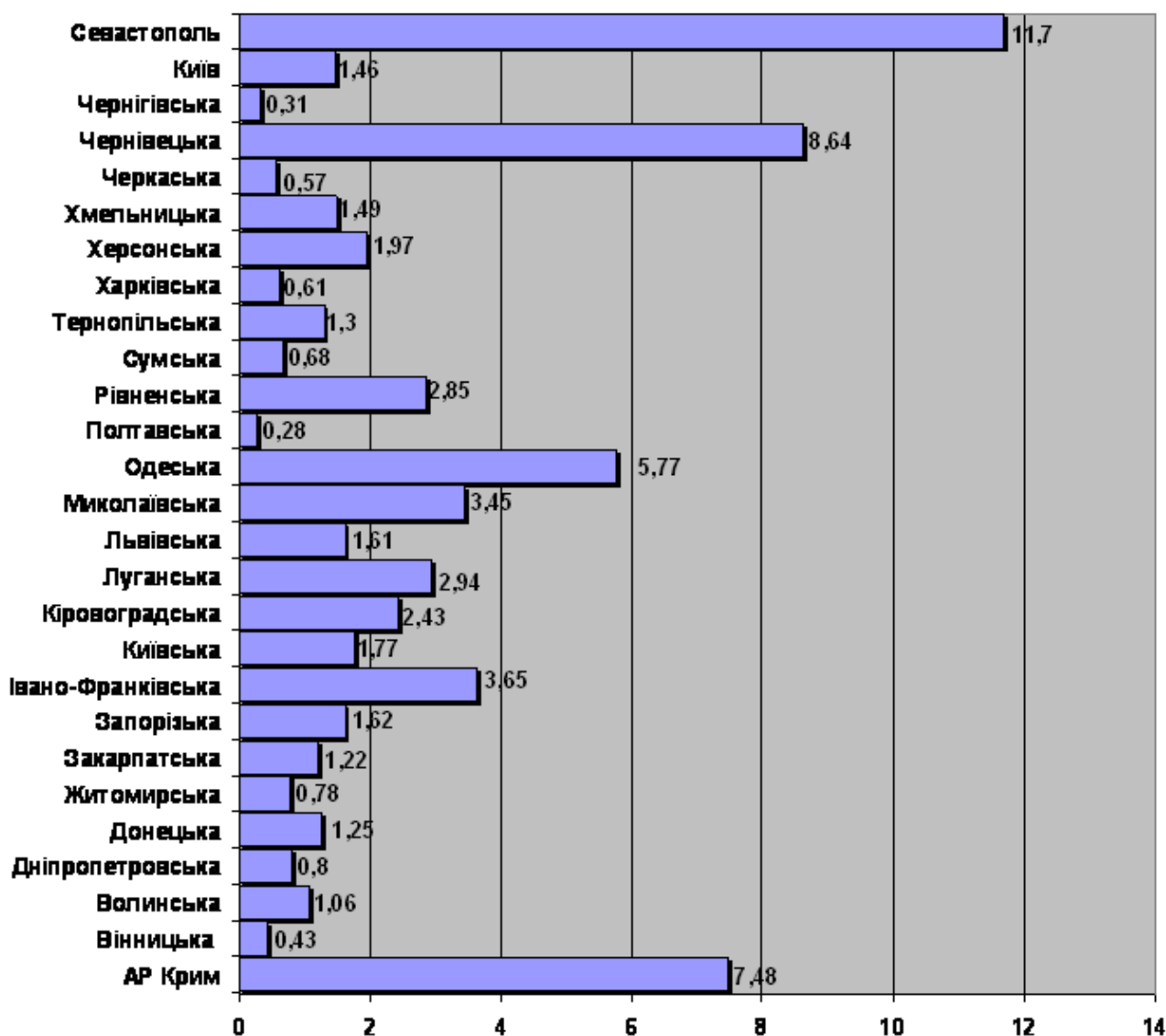

Рис. 1 Коефіцієнт покриття імпорту послуг експортом за регіонами України, 2010 р. [3]

При оцінці ролі регіонів у розвитку зовнішньої торгівлі послугами доцільно визначати динаміку змін, зокрема середньорічні темпи росту (приросту) експорту та імпорту послуг (таблиця 2).

Так, за аналізований період (2006-2010 рр.) середньорічні темпи росту експорту становили від 95,2% для Херсонської області до 146% для Луганської. Зниження темпів росту експорту послуг характерне лише для одного регіону (Херсонського). Перевищення середньорічних темпів росту обсягів експорту на аналогічному показнику для імпорту було характерне для тринадцяти областей, міст Київ та Севастополь, що позитивно вплинуло на баланс зовнішньої торгівлі послугами зазначених

регіонів.

Рівень спеціалізації регіону на проведенні зовнішньоекономічних операцій у сфері послуг та їх результативності також характеризують показники: частка послуг у експорті (імпорті) регіону, обсяг зовнішньоторговельних операцій в сфері послуг в розрахунку на душу населення, частка підприємств, що реалізують послуги на експорт або здійснюють імпорتنі операції, у загальній кількості підприємств сфери послуг регіону, коефіцієнт міжнародної конкурентоспроможності (частка чистого експорту у зовнішньоторговельному обороті послугами) – табл.3.

Таблиця 2 Відносна динаміка вартісних обсягів експорту та імпорту послуг за регіонами України, 2006-2010 рр.

РЕГІОНИ	ЕКСПОРТ						ІМПОРТ					Середній річний темп росту (2006-2010), %
	% до попереднього року					Середній річний темп росту (2006-2010), %	% до попереднього року					
	2006	2007	2008	2009	2010		2006	2007	2008	2009	2010	
АР Крим	105,8	112,3	144,3	82,0	133,6	113,5	116,5	127,4	182,4	70,6	208,7	131,9
області:												
Вінницька	141,9	133,9	158,0	98,8	83,6	119,9	58,7	110,4	97,1	97,9	106,9	92,0
Волинська	173,6	138,7	161,2	45,1	157,9	122,6	96,5	157,9	218,4	39,5	122,0	109,9
Дніпропетровська	77,8	202,9	188,7	80,3	97,1	118,3	125,0	185,1	156,3	80,5	112,2	126,7
Донецька	119,6	130,1	113,6	98,0	120,7	115,9	161,0	172,1	106,2	81,2	132,3	125,9
Житомирська	142,1	146,0	127,7	80,0	118,6	120,2	121,2	249,6	122,8	768,1	24,2	147,1
Закарпатська	88,3	139,5	167,7	67,6	110,7	109,1	77,4	119,2	183,8	55,7	153,7	107,7
Запорізька	119,1	127,4	129,5	87,3	99,8	111,3	166,6	152,4	256,7	49,1	81,8	121,2
Івано-Франківська	131,1	119,0	127,2	76,9	384,3	142,5	287,3	75,3	153,1	72,1	120,5	123,5
Київська	102,4	114,2	125,0	196,7	118,8	127,8	194,2	194,5	134,5	85,6	136,4	142,8
Кіровоградська	131,3	105,9	100,6	100,7	105,2	108,2	74,1	148,9	99,3	167,1	84,3	109,1
Луганська	122,5	122,6	135,0	73,1	448,8	146,0	77,3	226,5	86,4	116,0	54,6	99,1
Львівська	126,4	127,8	139,6	73,1	116,2	113,9	129,7	134,2	180,8	57,6	114,7	115,8
Миколаївська	90,3	130,9	142,0	94,3	117,3	113,2	85,9	112,9	129,2	79,5	160,5	109,8
Одеська	1059,4	120,9	145,6	80,3	93,5	169,5	105,2	128,9	143,7	69,8	118,9	110,1
Полтавська	87,7	126,9	138,1	73,6	103,5	103,2	135,4	109,4	138,3	71,5	114,6	110,9
Рівненська	156,8	110,5	92,7	81,1	154,4	115,0	135,7	163,5	100,2	95,4	122,0	120,9
Сумська	162,1	101,6	82,6	72,5	147,6	107,8	106,4	95,3	153,6	42,9	95,1	91,3
Тернопільська	148,3	122,8	125,5	55,1	142,7	112,5	148,8	134,3	221,1	56,4	152,2	130,6
Харківська	164,8	248,6	96,9	87,5	96,7	127,4	158,4	174,8	159,8	87,9	84,3	126,8
Херсонська	83,6	94,9	155,1	83,7	76,1	95,2	124,1	22,1	349,8	74,5	53,3	82,5
Хмельницька	116,8	139,4	166,3	64,1	118,2	115,5	82,2	92,6	164,3	133,2	86,0	107,5
Черкаська	118,1	152,8	203,3	59,5	96,1	116,0	122,1	103,7	192,7	67,9	1029,7	176,4
Чернівецька	131,3	176,2	99,9	193,0	109,6	137,4	1353,9	51,9	123,2	113,9	18,1	112,3
Чернігівська	131,0	108,1	162,6	81,2	114,9	116,5	94,0	107,4	140,7	80,4	129,5	108,1
міста:												
Київ	150,9	139,8	142,6	75,5	117,5	121,7	153,7	130,1	137,1	80,0	101,1	117,3
Севастополь	101,6	105,4	112,7	93,0	102,5	102,8	262,7	48,5	112,2	51,2	137,2	100,1

Джерело: розраховано за [3]

Таблиця 3 Показники результативності експортно-імпорتنних операцій з торгівлі послугами за регіонами України, 2010 р.

РЕГІОНИ	Рівень чистого експорту, %	Частка послуг у зовнішній торгівлі товарами і послугами, %	Експорт послуг на душу населення, дол.	Імпорт послуг на душу населення, дол.	Експортно-імпортна спеціалізація підприємств сфери послуг, % до загальної кількості	
					експортери	імпортери
АР Крим	76,4	32,8	140,9	18,8	14,2	2,1
області:						
Вінницька	-33,3	5,7	20,9	41,7	6	5,5
Волинська	2,9	6,3	28,2	26,6	9,9	19,9
Дніпропетровська	-11,0	4,3	107,3	134,0	3,7	5,6
Донецька	11,2	3,9	121,4	97,0	9,7	3,9
Житомирська	-12,1	2,6	8,2	10,5	4,6	3,3

Закарпатська	9,9	4,0	38,9	31,9	10,9	7,1
Запорізька	23,8	5,2	97,7	60,1	5,2	3,2
Івано-Франківська	57,5	13,1	55,5	15,0	6,0	6,2
Київська	28,1	21,0	202,7	113,9	6,7	5,8
Кіровоградська	41,4	4,9	17,3	7,2	1,6	2,6
Луганська	49,3	4,4	66,5	22,6	4,0	6,5
Львівська	23,7	10,2	43,6	26,9	6,2	5,3
Миколаївська	55,6	11,5	174,8	49,9	7,3	4,7
Одеська	70,8	40,8	489,2	83,7	15,5	7,6
Полтавська	-56,4	1,4	21,3	76,4	7,6	11,4
Рівненська	48,1	13,9	55,8	19,5	6,0	5,3
Сумська	-19,0	5,6	38,2	56,2	6,1	6,7
Тернопільська	13,0	5,7	7,3	5,6	4,1	4,8
Харківська	-23,2	12,1	72,2	115,7	8,1	4,5
Херсонська	90,4	11,5	41,8	2,1	8,4	1,8
Хмельницька	19,7	5,8	13,6	9,1	3,2	6,1
Черкаська	-27,5	1,7	9,1	16,0	4,6	3,4
Чернівецька	79,4	6,3	7,7	0,9	5,6	0,7
Чернігівська	-52,1	1,9	5,7	18,1	4,9	4,8
міста:						
Київ	20,2	28,6	1034,4	686,4	15,1	12,4
Севастополь	84,2	51,3	270,9	23,2	21,2	5,3

Джерело: розраховано автором за [3]-[5]

Як видно з таблиці 3, рівень чистого експорту найбільший у АР Крим (76,4%), Івано-Франківської (57,5%), Миколаївської (55,6%), Одеської (70,8%), Херсонської (90,4%), Чернівецької (79,4%) областей, м. Севастополь (84,2%).

Показник експорту на душу населення коливається від 5,7 дол. для Чернігівської області до 1034 дол. для м. Київ, імпорту – від 0,9 дол. для Чернівецької області до 686 дол. для м. Київ. Найбільша частка підприємств реалізує послуги на експорт у Севастополі – 21,2% від усіх підприємств, що надають послуги, у м. Київ (15,1%), Одеській (15,5%), Закарпатській (10,9%) областях.

За макроекономічними районами зовнішньоекономічну діяльність в сфері послуг можна охарактеризувати таким чином:

- Причорноморський економічний район має значне місце у загальних обсягах операцій торгівлі послугами, але помірні темпи росту показників; підприємства регіонів у складі макроекономічного поділу характеризуються значним залученням у торгівлю послугами, однак показники реалізації послуг на експорт на душу населення є низькими; регіони можна вважати експортуючими, оскільки коефіцієнт покриття імпорту експортом регіонів є найвищим з-поміж усіх регіонів країни, та спеціалізованими на експорті послуг, оскільки частка послуг у зовнішній торгівлі значно вища, ніж в середньому по Україні;

- Черкаська та Кіровоградська області в межах Центрального економічного району не мають значного місця у загальноукраїнських показниках. Підприємства Черкаської області орієнтовані на імпорт послуг в регіон, сальдо торгівлі послугами є від'ємним і подальша залежність від імпорту посилюється; темпи росту імпорту послуг в Кіровоградську область значно перевищують темпи росту експорту, хоча сальдо торгівлі є позитивним;

- Північно-Східний район характеризується негативними показниками сальдо зовнішньої торгівлі послугами, слабкою динамікою росту показників експорту послуг, загальною орієнтацією на імпорт послуг з-за кордону;

- області Карпатського району є експортно орієнтовані, мають позитивне сальдо торгівлі послугами, темпи росту експорту перевищують темпи росту імпорту, значення послуг у експорті незначне, однак із врахуванням позитивної динаміки більшості показників можна прогнозувати зростання значення сервісної торгівлі у зовнішньоекономічній діяльності підприємств регіону;

- Донецький район займає значне місце в реалізації експортних можливостей сфери послуг і водночас виступає вагомим імпортером послуг. І Донецька, і Луганська області мають позитивне сальдо торгівлі послугами, однак якщо Донецький регіон характеризується випередженням темпів росту імпорту на експортом, то у Луганській області спостерігається динамічне зростання саме експортної частини торгівлі послугами. Разом з тим регіони не можна назвати сервісно спеціалізованими, оскільки частка послуг у зовнішній торгівлі є невисокою;

- області Придніпровського району головним чином імпортують послуги, причому в середньому за останні п'ять років темпи росту імпорт перевищували темпи росту експорту; Дніпропетровська область характеризується негативним сальдо торгівлі послугами, Запорізька – позитивним; частка послуг у зовнішній торгівлі послугами - незначна;

- Причорноморський район є другим за значенням у експорті послуг з країни після Столичного; однак якщо у останньому позитивними показниками район завдячує столиці та Київській області, то у Причорномор'ї очевидною є рівномірність розвитку зовнішньоекономічної діяльності в сфері послуг. Всі області мають позитивне сальдо торгівлі послугами, високі коефіцієнти покриття імпорту експортом, високі показники експорту в розрахунку на душу населення, частка послуг у зовнішній торгівлі суттєво перевищує середні по Україні;

- Подільський район: незначна роль і в імпорті, і в експорті послуг з країни; помірні темпи росту експорту, як наслідок – негативне сальдо торгівлі послугами у Вінницького регіону, несуттєво вищий за одиницю коефіцієнт покриття у Хмельницького та Тернопільського регіону; нестабільні темпи розвитку експорту послуг не дають можливості прогнозувати в майбутньому позитивні зрушення у торгівлі послугами областей цього району;

- Волинська і Рівненські області мають позитивне сальдо торгівлі послугами, підприємства Волинської області спеціалізуються на імпорті послуг (кожне п'яте підприємство задіяне у імпорتنих операціях), однак показники вартісних обсягів експорту та імпорту суттєво не відрізняються; Рівненська область має досить високу вагу послуг у структурі

зовнішньоторговельних потоків, хоча скорочення темпів росту експортних операцій загрожує виникненням негативного сальдо зовнішньої торгівлі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведений аналіз виявив, що спільні тенденції щодо інтеграції регіонів у світовий ринок послуг здебільшого не характерні в межах окремо взятих макроекономічних районів. На підставі дослідження можна вважати спеціалізованими на експорті послуг регіони Причорноморського економічного району, м.Київ та Київську область. Карпатський економічний район, зважаючи на динаміку показників останніх п'яти років, має перспективи у розвитку зовнішньоекономічного напрямку діяльності підприємств сфери послуг.

На нашу думку, територіальне розміщення відіграє важливу роль у організації зовнішньої торгівлі послугами та її географічних напрямів, на що необхідно звернути увагу в подальших дослідженнях.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The Crisis Resilience of Services Trade, The World Bank Development Research Group, Working paper 4917, 2009. - 28p.
2. Іксарова Н.О. Зовнішня торгівля послугами у системі економічної безпеки держави: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.03 / Н. О. Іксарова; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. - К., 2010. — 23 с.
3. Зовнішня торгівля України / Державний комітет статистики, відп. за вип. А.О.Фризоренко. – Київ, 2011. – 102 с.
4. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державний комітет статистики, за ред. О.Г. Осауленка. – Київ: Август Трейд, 2011. - 559 с.
5. Регіони України (статистичний збірник) за 2011 рік / Державний комітет статистики, за ред. О.Г. Осауленка. – Київ: Август Трейд, 2011. - 783 с.

[Брензович Катерина Степанівна](#), доцент кафедри європейської інтеграції та економіки ДВНЗ «Ужгородський національний університет», тел.66-78-60, 0506738688